

ОБРЯД МОЛИТВИ У СТАРОДАВНІХ ГРЕКІВ І РИМЛЯН

У статті зроблено спробу охарактеризувати обряд молитви, здійснюваний стародавніми греками і римлянами за відомостями джерел про античні старожитності та за творами грецьких і римських авторів (Гомера, Сапфо, Овідія, Горація, Лівія). Визначено структуру античної молитви, її види та призначення. Виокремлено низку іменникових і дієслівних лексем на позначення понять „молитва”, „молитися” з давньогрецьких і латинських словників.

Ключові слова: Стародавня Греція, Стародавній Рим, антична релігія, молитва, античний обряд, культурологічна лексика.

Метою нашого дослідження є спроба здійснити лінгвокраїнознавчий аналіз понять, пов'язаних із обрядом молитви у стародавніх греків і римлян. Лінгвокраїнознавчий аспект полягає у дослідженні взаємозв'язку мови певного народу з його матеріальною і духовною культурою. Ми ставимо перед собою завдання з'ясувати, що античні народи вкладали у розуміння молитви, яким було значення цього обряду у Стародавній Греції та Римі, а також охарактеризувати види молитов за їх призначенням.

М. Пилаєв, ставлячи питання про феноменологічний опис сутності молитви, зробив спробу реконструювати типи релігійної інтенціональності на матеріалі примітивної молитви [5, с. 45]. Термін „примітивна молитва” вчений розуміє як релігійний обряд звернення до божеств, представлений ще в гомерівському епосі. Інший дослідник Ф. Зелінський вважає, що структура давньогрецької молитви може стати першим, хоч і незначним кроком до розуміння ідеї самої молитви [4].

У Стародавній Греції та Римі молитва ґрунтувалася на почутті залежності людини від богів, на вірі в їх владу і готовність допомогти. Ті, хто молилися, звертали свої молитви або до відомих божеств, в особливій владі і під особливим покровительством яких вони перебували, або до всіх богів разом, частково для того, щоб випросити їх допомогу в окремому випадку, частково щоб віддати їм похвалу і вдячність за надані благодіяння чи щоб загалом висловити визнання залежності людини від волі богів.

Достовірної запоруки за успіх молитви не існувало, хоча молитву людей, які відзначалися благочестям серед греків і римлян, вважали реальною. Покірність греків і римлян головним чином поставала з уявлення про могутність богів.

У храмі зверталися до вівтаря і до зображення божества, обнімали вівтар чи торкалися його

(Horatius „Carmina”, 3.23; Virgilius „Aeneis”, 4.219), ставали на коліна. Платон говорить, що будь-яка справа повинна починатися із звернення до богів і що для добродійної людини немає нічого кращого, як шанувати богів жертвоприношеннями і зберігати постійний зв'язок з ними засобом молитов та обітниць [6, с. 1102].

Римляни зазвичай закривалися під час молитви, піднімаючи тогу (*toga* – верхній одяг римлян) у вигляді покривала на голову. Цей факт зафіксований у творі Лівія „Від заснування Міста” („Ab Urbe Condita”, 8.9.4–8). За грецьким обрядом молилися і здійснювали жертвоприношення не покриваючи голови.

Греки і римляни освячували релігійними обрядами свої суспільні справи. Наприклад, греки відкривали свої політичні зібрання, військові справи, ігри, театральні вистави тощо молитвою до Зевса. Деяко подібне здійснювали і римляни перед початком коміцій (одного із видів народного зібрання), засідань сенату, народних переписів та ін.

Ще Піфагор вимагав, щоб будь-яка молитва була голосною. Держави у своїх офіційних молитвах подавали гарний приклад: Афіни молились „за благо і спасіння громадян афінських, їх жінок і дітей і всієї країни, а також і союзників”; Спарта – щоб боги дарували їй „прекрасне в додаток до блага”. Проте основною вважали молитву, яку Платон, чи, точніше, його школа, вкладає в уста Сократу: „Володарю Зевсе, даруй нам благо, навіть без нашого прохання, не даруй нам зла, навіть за нашим проханням” [4].

На позначення поняття „молитва” у давньогрецькій мові використовують такі лексеми, як: *εὐχή* (*εὐχᾶς εὐχεσθαι* чи *εὐχαῖς χρῆσθαι Plat.* і *εὐχᾶς ποιέσθαι Arst.* – звертатися з молитвами, молитися; *τινὰ εὐχῆσι λίσσεσθαι Hom.* – підносити моління до кого-н.) [2, с. 715], *εὐχολή* (*εὐχολέων κλύειν Hes.*; *εὐχολῆς τοὺς θεοὺς παρατρῶπᾶν Hom.* – умилювати богів молитвами; *εὐχολέν ποιέσθαι ἔς τινα Luc.* – молитися за кого-н.) [2, с. 716], *λιτή* (*λιταῖς εὐχεσθαι Aesch.* і *λιτὰς ἐπεύχεσθαι Soph.*; *λιταὶ θεῶν Eur.* – молитви до богів; *λιτὰς δέχεσθαι Soph.* – зглянутися на молитви) [2, с. 1032], однокореневі дієслова із семантикою „молити, молитися”, „просити”: *εὐχέταομαι* (*θεοῖσι, Κρονίῳνι Hom.*) [2, с. 715]; *εὐχομαι* (*τοῖς θεοῖς Thuc., Dem.*; *πρὸς τοὺς θεοὺς Aeschin.*; *εὐ. τοῖς θεοῖς ἀγαθὰ ὑπέρ τινος Xen.* – просити у богів щастя для кого-н.; *εὐ. θάνατον φυγεῖν Hom.* – молитися про визволення від смерті; *ἐμοῦ μετρίως ἦνκται Plat.* – за себе я молився

достатньо) [2, с. 715–716]; дієслово **λίσσομαι, λίτομαι** вживають із конотацією „наполегливо просити, вмовляти, благати” (τινα *Hom., Soph.* etc.; λ. τινος і ὑπέρ τινος *Hom.* чи πρὸς τινος *Pind., Soph.* – заклинати (благати) чийсь іменем або чим-н.; λ. θάνατον *Hom.* – закликати смерть; λ. τινά τι *Hom.* – випрошувати у кого-н. що-н. [2, с. 1031].

Лексема **εὐχή** має значення також „прокляття чи благословення” (γονέων εὐχαί *Plat.*; πατρός κατ' εὐχάς *Aesch.* – згідно з батьківськими прокляттями), **εὐχολή** має значення „(молитовна) обітниця” (εὐχολὰς ἐπιτελέειν *Her.*), а дієслово **εὐχέταομαι** у культурологічному контексті означає „давати обітницю, обіцяти (ιερείῳ τῷ θεῶν *Arph.*; τῷ Ἀπόλλωνι θεωρίαν ἀπάξειν εἰς Δῆλον *Plat.*; εὐ. θεοῖς καθ' ἐκατόμβης *Plut.*).

Грецька молитва загалом складається з трьох частин – заклику, прохання і санкції [4]. Візьmemo, наприклад, одну з найдавніших – молитву Аполлону його жреця Хріса, скривдженого ахейцями в своїх батьківських почуттях („Іліада”, I, 37–43; 451–457). У Гомера (XII ст. до н.е.), де більшість молитов ґрунтується на випрошуванні милості в певній ситуації, молитва має визначену незмінну форму. Після звернення до божества слідує зазвичай прохання із вказівкою причин, чому вони вважають себе такими, що мають право вимагати їх виконання, причому покликаючись на допомогу вже надану їм богами раніше і принесені дари та ін. Наприклад: κλῦθί μεν ἀργυρότοξ', ὅς Χρῦσην ἀμφιβέβηκας / Κίλλαν τε ζαθέην Τενέδοιό τε Ἴφι ἀνάσσεις, / Σμινθεὺ εἴ ποτέ τοι χαρίεντ' ἐπὶ νηὸν ἔρεψα, / ἦ εἰ δὴ ποτέ τοι κατὰ πίονα μηρὶ' ἔκηα / ταύρων ἠδ' αἰγῶν, τὸ δέ μοι κρήνην ἐέλωρ: / τίσειαν Δαναοὶ ἐμὰ δάκρυα σοῖσι βέλεσσι. / ὡς ἔφατ' εὐχόμενος, τοῦ δ' ἔκλυε Φοῖβος Ἀπόλλων [10] („Іліада”, I, 37–43) – „Вчуї мене, о срібнолукий, що Хрісу і Кіллу священну / Обороняєш, обходячи, та й над Тенедом пануєш. / Якцо, Смінтею, на втіху тобі колись храм я поставив / Чи для священної жертви гладкої спалював стегна / Кіз і биків, то тепер мені сповни єдине благання: / Хай за сльози мої відомстять твої стріли данаям!” / Так він молився, і вчув його Феб-Аполлон срібнолукий (Пер. Б. Тена).

У наведеному фрагменті бачимо заклик: той, хто молиться, використовує різні епітети, вважаючи, що богу приємно чути про свою силу і його почесі, прагнучи не пропустити нічого з діяльності того, до кого звертаються. Для повернення уваги божества греки використовували такий засіб вступу, як слова молитви „почуй мене”, „послухай”. В гомерівській молитві це „κλῦθι” (аорист від κλύω „слухати”), а стародавні римляни, наприклад, вживали в таких випадках

дієслова „vocare” (закликати), „invocare” (звертатися), „advocare” (призивати).

Далі у молитві слідує *санкція*: той, хто молиться, посилається на свої заслуги перед богом, щоб цим схилити до вислуховування його молитви. І нарешті – *прохання* – в кожному конкретному випадку, – прохання про помсту, про покару: молитва своїм змістом зводиться до закляття. „І вчув його Феб-Аполлон срібнолукий”. Прохання, на думку багатьох дослідників, найважливіша частина примітивної молитви [5, с. 55], адже саме від слова „прохання” і походить в давньогрецькій мові слово „молитва” (грецьке слово „εὐχή” означає і „молитву”, і „бажання”, а дієслово „εὐχομαι” можна перекласти і як „молити”, і як „просити”).

За таким самим принципом „тріади” (заклик-прохання-санкція) сконструйована молитва грецької поетеси Сапфо (7–6 ст. до н.е.), адресована богині Афродіті, один із найзворушливіших і задушевних із усіх збережених творів поетеси. Перед нами жінка, яка кохає, кохання якої відхилене коханою людиною. Саме такі молитви були звернені до Афродіті: Ποικίλοθρον', ἀθάνατ' Ἀφρόδιτα, / παῖ Δίος, δολόπλοκε, λίσσομαί σε / μή μ' ἄσαισι μήτ' ὀνίαισι δάμνα, / πότνια, θῦμον· / ἀλλὰ τυῖδ' ἔλθ', αἴποτα κἀτέρωτα / τᾶς ἔμας αὖδως αἴοισα πῆλυι / ἔκλυες, πάτρος δὲ δόμον λίποισα / χρύσιον ἦλθες [9] (Сапфо „Гімн Афродіті”) – *Рясношатна, Зевса безсмертна доню, / Афродіто, вправна сердець крутіюко, / Годі вже тих мук! Не карай мою ти / Душу, владарко, / А прилинь сюди, таж не раз, було, / Голос мій здаля як лишень почула – / Вишній батька дім полишивши в небі, / Ти прибувала / В сяйві золота вся* (Пер. А. Содомори).

У латинській мові у значенні „молитва” вживаються лексеми **precatus, preces** (omnibus precibus orare *C* і petere *Cs* – дуже благати; nullas preces dicere de aliqua re *Ap* – не просити про щон.; p. et vota *C*) [3, с. 615]; **supplicium** (supplicia muliebria *Sl*) із додатковою конотацією „приклоняючи коліна” (legatos cum suppliciis mittere *Sl*) [3, с. 751–752]. Лексема **preces** вживається також у значенні „прокляття” (diras p. fundere *T*), **supplicium** із семантикою „жертва, жертвоприношення” (precibus suppliciisque deos placare *L*).

У словнику І. Дворецького зафіксовано дієслова із значенням „молити(ся)”, „вимолювати”, „просити в молитвах”: **precari** (verba precantia *O*; p. deos *C*) [3, с. 615]; **adorare** (numen чи superos prece *V, O*; adorati dii, ut bene eveniret bellum *L* – був відслужений молебень про благополучне закінчення війни; maneat sic semper, adoro *Prp*; pacem deum (=deorum) a. *L* – просити у богів милості) [3, с. 29]; **obsecrare** (aliquem cum multis lacrimis *C*; per amicitiam *Ter*) [3, с. 526]; **orare** (o. mortem *V* – закликати смерть; per omnes deos

aliquem o. *H* – заклинати кого-н. усіма богами; o. veniam alicui rei *O* – вибачитися за що-н.) [3, с. 543]; **supplicare** „схиливши коліна для моління” (diis *SI*) [3, с. 752]. Дієслово **precari** має значення також „проклинати” (male alicui p. *C*).

Молитви, тобто звернення до божества з проханням про його захист, допомогу чи вдячність за неї (**precatio, preces**), були приватні й колективні. Здебільшого вони були стислими [7, с. 126]. Часто молитви супроводжувалися приношеннями або жертвоприношеннями, які не обов’язково означали ритуальне вбивство тварини, іноді таке приношення означало певного роду „життя”: це могло бути просо, випічка з пшениці, фрукти, сир, вино; бувало, пожертвами ставали предмети побутового вжитку, музичні інструменти тощо.

Відбувався обряд молитви вдома (у приватному побуті) чи публічно – здебільшого перед початком якоїсь справи: судових зібрань, засідань сенату, народу, перед виходом у похід, на початку свят, ігор тощо. Тексти молитов латинською мовою позначали словом **carmina**, що в дослівному перекладі українською означає „пісні”, „пророцтва”, „магічні формули”, або **indigetamenta** – „(офіційно затверджені) молитовні формули” [3, с. 123, 393]. Такі молитви були записані у спеціальних книгах, де були чітко вказані їх зовнішні аспекти: розташування тіла того, хто молиться, жести тощо. Молитви мали зазвичай віршову форму, і їх декламувалися або співали в супроводі музичних інструментів; іноді молитви поєднували з релігійними танцями.

Виконували молитви окремі особи чи хор; для урочистих молитовних процесій тексти зазвичай доручали відомим поетам, наприклад, Горацію („**Carmen saeculare**”). „Ювілейний гімн” (досл. „**Carmen Saeculare**” – „Пісня століттю”, „Пісня вікового свята”) був написаний Горацієм (65 – 8 рр. до н.е.) у 17 р. меншим сапфічним віршем на замовлення імператора Августа, який після утвердження своєї влади задумав особливо урочисто відзначити державне свято – річницю заснування Риму. Урочистості тривали три дні й закінчились виконанням *Carmen saeculare* хором із 27 юнаків і 27 дівчат. Таке свято проводилося через 110 років на пошану підземних богів. За часів Августа ритуал ігор був змінений і центральне місце у святкуванні зайняли Юпітер, Юнона, Аполлон й Діана. До нашого часу дійшов і офіційний звіт про ці ігри у вигляді знайдених 1890 року в Римі частин напису, висічений на мармуровій колоні. Наведемо для прикладу уривок з „Ювілейного гімну” Горація, який починається й завершується зверненням до Аполлона й Діани: *Phoebe silvarumque potens Diana, / lucidum caeli decus, o colendi / semper et culti, date quae precamur / tempore sacro, / quo Sibyllini*

monuere versus / virgines lectas puerosque castos / dis, quibus septem placuere colles, / dicere carmen. / alme Sol, curru nitido diem qui / promis et celas aliusque et idem / nasceris, possis nihil urbe Roma / visere maius [10] – *Світлий Фебе, й ти, лісова Діано! / Вас, відколи світ, самоцвіти неба, / Славить люд земний, тож і нині вчуйте / Спів наш благальний! / В день, коли велить ворожба Сівілли, / Щоб найкращі з нас – і дівчата, й хлопці – / Для богів, що Рим семиверхий люблять, / Пісню співали. / Сонце щедре! Ти, що нам дні чергуєш / Повозом ясним і з висот проміння / Ллеши, – не бач, не знай понад Рим нічого / Більшого в світі!* (пер. А.Содомори).

В особливих випадках, зокрема під час епідемії, святкування перемоги над ворогами та ін., виконували, за визначенням сенату і за керівництва „жреців Сівілли” (колегія з 10–15 членів, що зберігала „Сівіліні книги” („*Libri sibyllini*”), культові тексти стародавнього Риму, зібрання висловів, які приписували давнім богонатхненним віщункам – сівіллам, і звертались до них у важкий для держави час за наказом сенату, щоб знайти засоби умилювання богів), громадські молебні з коліноскохлянням (*supplicationes*, пор. *supplex*), для відвернення гніву богів чи для висловлення їм вдячності. У таких *supplicationes* брав участь весь народ, тоді як у богослужінні суто римському натовп або зовсім не допускали, або з певними обмеженнями (напр., тільки жінки чи чоловіки, або лише вільні громадяни) і у визначені дні.

Лексема **supplicatio** вміщена у словнику зі значенням „супплікація, загальний молебен (умилостивливий або подячний) *supplicationem discernere C, Cs, L, T; constituere C* чи *indicere L* – призначити сулікацію, s. *viginti dierum* чи *dies Cs* – двадцятиденна супплікація” [3, с. 751].

З такими молебнями поєднували введені через грецький вплив (за свідченням Тіта Лівія – V, 13 – з 339 р. до н.е.) особливого виду жертвоприношення, так звані *lectisternia* – „трапези богів” (власне устелення лож для богів, *lectus + sterno*). *Lectisternia* полягали в тому, що в храмах та в інших священних місцях зображення богів розміщували на подушках (*pulvinus*), покладених на лоза (*lectus, pulvinar*), а перед ними на столах розкладали страви.

Як окремі види молитов можна згадати: а) *присягання iusiurandum* (присяга взагалі) і **sacramentum** (присяга воїнів) та б) *проклинання*, за допомогою якого просили богів наслати на певну особу яку-небудь кару (*male precari, imprecari alicui*). Присягу часто застосовували в римському державному житті, зокрема під час вступу на посаду чи її покидання, під час заключення договорів тощо.

До різновидів молитов відносили також *обітниця* (лат. **vota**), тобто прохання про милість з одночасною урочистою обіцянкою якогось дару божеству (давали дари як приватні особи, так і від імені держави, виконуючи розпорядження понтифіків). До останніх зверталися під час великої небезпеки, що загрожувала державі, а також під час вступу на посаду консулів і цензорів, під час виступу в похід та ін. Обіцяли принести жертви, побудувати храм, організувати ігри, *ver sacrum* і т. ін. Формула обітниці нагадувала договір: обітник давав зобов'язання і ставав *voti reus* („той, що повинен виконати обітницю”), а виконання її називали *votum solvere* („виплатити повинність”).

Подекуди до обітниць належало урочисте приречення себе на смерть – **devotio**, тобто „обітниця підземним богам” (*Dii Inferi*) за благо громади: такими були *devotiones* Курція, Деціїв та ін. [7, с. 126]. Такого типу обітниця найчастіше стосувалися до військового контексту. Ось як описує обряд *devotio*, здійснюваний консулом Децієм, Тит Лівій у своєму творі „Від заснування міста”: (...) *pontifex eum togam praetextam sumere iussit et uelato capite, manu subter togam ad mentum exserta, super telum subiectum pedibus stantem sic dicere: „Iane, Iuppiter, Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, Diui Nouensiles, Di Indigetes, Diui, quorum est potestas nostrorum hostiumque, Dique Manes, uos precor ueneror, ueniam peto feroque, uti populo Romano Quiritium uim uictoriam prosperetis hostesque populi Romani Quiritium terrore formidine morteque adficiatis. sicut uerbis nuncipauit, ita pro re publica [populi Romani] Quiritium, exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium, legiones auxiliaque hostium tecum Deis Manibus Tellurique deuoueo”* [10] (Livius, *Ab Urbe Condita*, 8.9.4–8) – *Понтифік наказав йому [Децію] одягнутися в тогу-претексту, покрити голову, під тогою рукою торкнутися підборіддя і, ставши ногами на спис, говорити так: „Янусе, Юпітере, Марсе-батьку, Квірине, Беллоно, Лари, божества, що прийшли, і божества тутешні, боги, в чіїх руках ми і вороги наші, і підземні божества, вас заклинаю, закликаю, прошу і благаю: даруйте римському народу здолати квіритів і перемогу, а ворогів римського народу квіритів вражде жахом, страхом і смертю. Як слова я ці вимовив, так в ім'я держави римського народу квіритів, в ім'я воїнів, легіонів, соратників римського народу квіритів я присуджую як жертву підземним богам і Землі ворогів війська, їх помічників і себе разом з ними”*.

Наведений фрагмент переконує, що до того, як сказати формулу-обітницю, понтифік наказав Децію одягнути „*togam praetextam*” (вид тоги, верхній одяг, який носили високі посадовці з пур-

пуровою смужкою) і покрити нею голову, що є звичайною процедурою стандартного жертвоприношення згідно з римським звичаєм (*Romano Ritu*). Єдиний елемент, який не зафіксований ніде, – це використання списа, який лежить на землі, і акт доторку до підборіддя. Це може означати прихильність до божества або також може бути символом того, що Децій сам був приношенням божествам, оскільки збирався віддати своє життя як пожертвування.

Лексема **votum** у словнику І. Дворецького подана із такими значеннями: „1) жертва, приношення (дар) згідно обітниці (*incendere aras votis* *V* – запалювати вогонь на вівтарях для жертвоприношень відповідно до обітниці; *Danai in voto (=equo Trojano) latent Pt* – данайці приховуються в (уявному) дарунку богам); 2) обітниця, урочиста обіцянка (*ex voto templum facere O*) *vota deum (= deorum V)* – обітниця богам; *vota facere, suscipere, concipere, nuncipare C* – давати обітницю, *vota solvere C (dissolvere C, reddere O, exsequi V)* чи *votis fungi Just* – виконувати обітницю, *voto teneri (obstrictum esse) C* – бути зв'язаним обітницею, *voti damnatus L (reus V)* – зобов'язаний виконати обітницю; 3) молитва, поєднана з обітницею (*vota audita VF*)” [3, с. 834].

Перед молитвою стародавні греки і римляни здійснювали обряд *омивання* як символ духовного очищення. Наприклад, в „Ліаді” Гомера читаємо: *χεροῖ δ' ἀνίπτοισιν Διὶ λείβειν αἴθοπα οἶνον / ἄζομαι: οὐδέ πη ἔστι κελαϊνεφεΐ Κρονίωνι / αἴματι καὶ λύθρῳ πεπαλαγμένον εὐχετάσθαι* [9] („Ліада”, VI, 266–268) – *Зевсу ж іскристе вино невмитими лити руками / Я не наважусь: не личить-бо нам темнохмарного Зевса, / В кров закалявшиш і в бруд, своїми благаць молитвами* (Пер. Б. Тена). Обряду омивання присвячений і фрагмент з Гомерової „Одіссеї”: *Τηλέμαχος δ' ἀπάνευθε κίων ἐπὶ θῖνα θαλάσσης, / χεῖρας νιψάμενος πολιῆς ἀλὸς εὐχετ' Ἀθήνη* [9] („Одіссея”, II, 260–261) – *Берегом моря піцаним пішов Телемах далеченько, / Сивою руки водою омив і звернувсь до Афіни* (Пер. Б. Тена).

У римській літературі обряд омивання фіксуємо у Овідієвій поемі „Фасти” (тобто „Календар”), як-от: *his dea placanda est: haec tu conversus ad ortus / dic quater et vivo perlue rore manus* [10] (Овідій „Фасти” 4, 778) – *Так богині молись і скажи це чотири рази, / Обличчям ставши на схід, руки росою омий*. У наведеному фрагменті фіксуємо факт промовляння молитви чотири рази у напрямку на схід, характерний саме для давньоримської релігії.

Під час молитви піднімали руки. Якщо зверталися з молитвою до морських божеств, то простягали руки здебільшого у напрямку до моря, якщо ж до одного із підземних богів – до землі.

Порівняймо, наприклад, уривок з „Іліади” Гомера, де Ахілл, син морської богині Фетіди звертається до своєї матері, простягаючи руки до моря: ἢ δ' ἀέκουσ' ἄμα τοῖσι γυνὴ κίεν: αὐτὰρ Ἀχιλλεύς / δακρύσας ἑτάρων ἄφαρ ἔζετο νόσφι λιασθεῖς, / θῖν' ἔφ' ἄλός πολιῆς, ὄρωσιν ἐπ' ἀπείρονα πόντον: / πολλὰ δὲ μητρὶ φίλη ἠρήσατο χεῖρας ὀρεγνύς [9] („Іліада”, I, 348–351) – *Ахілл же, роняючи сльози, / Друзів покинув своїх і на березі сивого моря / Сів від усіх віддала і, дивлячись в далеч безкраю, / Матір кохану благав, простягаючи руки до неї* (Пер. Б. Тена). В „Іліаді” Гомера знаходимо й інший фрагмент, де одна з героїнь, звертаючись до Аїда, бога підземного царства, направляла руки до землі: πολλὰ δὲ καὶ γαῖαν πολυφόρβην χερσὶν ἄλοῖα / κικλήσκουσ' Αἴδην καὶ ἑπαινὴν Περσεφόνειαν / πρόχην καθεζομένη, δεύοντο δὲ δάκρυσι κόλποι, / παῖδι δόμεν θάνατον [9] („Іліада”, IX, 568–571) – *Впавши навколішки, груди вмиваючи слізьми гіркими, / Довго у землю, що живить людей, вона біла руками, / Довго Аїда самого благала й страшну Персефону / Смерть її сину послати* (Пер. Б. Тена).

Особливим видом молитви було *проклинання* (грец. **ἀρά**, мн. **ἀραί**, лат. **dirae, execrationes**), яке промовляла або окрема особа, яка перенесла особисто глибоку образу (Едіп проклинає своїх синів), чи здійснювали офіційно від імені держави жреці проти злочинців, благаючи підземних богів знищити їх.

Грецька лексема **ἡ ἀρά** зафіксована у словнику з такими значеннями: „1) молитва, мольба *Hom., Hes., Pind., Her.*; 2) прокляття (ἀράς ἀρᾶσθαι *Soph.* чи ἐπεύχεσθαι τινι *Plat.*; ἀράς ἀφοσιώσασθαι *Plut.*)” [2, с. 227]. Вона походить від дієслова **ἀράομαι**, яке може означати: 1) „звертатися з молитвами, молитися” (Ἀπόλλωνι *Hom.*; θεοῖς *Soph.*; ἀ. τάχιστα φανήμεναι ἢ ὦ *Hom.* – молитися, щоб скоріше зійшла зоря); 2) „закликати в молитвах” (στουεράς Ἐρινῦς *Hom.*); 3) „заклинати (богів), урочисто просити, бажати” *Hom., Soph., Eur.* (ἀ. τινί τι (γενέσθαι) *Her.* – бажати кому-н. чого-н.); 4) „проклинати” (ἀ. ἀράς τινι *Aesch., Soph.* чи κατὰ τινος *Plut.* і φωνάς δεινὰς ἐπὶ τινι *Plut.* – закликати прокляття на кого-н.) [2, с. 228].

Латинську лексему **dirae** перекладають так: 1) зловіщі ознаки, страшні прикмети (*inter diras haberi PM*); 2) прокляття (*diras alicui imprecari T* чи *diris agere aliquem H* – проклинати кого-н.) [3, с. 254]. Дещо інший семантичний відтінок має лексема **execratio**: 1) виголошення прокляття, закляття *C, T*; 2) урочисте запевнення, клятва (поєднана з прокляттям того, хто її порушить) *C, SL, L* [3, с. 308].

Прикладом може слугувати відоме в історії

проклинання Алквіада (450-404 рр. до н.е.), афінського політика і полководця періоду Пелопоннеської війни, який урятувався втечею від суду за звинуваченням у порушенні містерій (релігійних ритуалів) та звіщенні гермів (шанованих зображень бога Гермеса) [8].

В Афінах жерці, вимовляючи урочисте проклинання, зверталися на захід і махали багряним вбранням у повітрі, – так описує цей обряд Лісій у промові „Проти Андокіда” [1, с. 311]. Римляни проклинали обложене місто, викликавши перед тим з нього богів (*evocare*). Такий обряд називали **evocatio deorum** (*закликання богів*), і суть його полягала в тому, що перед рішучим штурмом ворожого міста римляни запрошували (*evocabant*) богів-покровителів цього міста залишити його, обіцяючи їм за це такий самий або навіть більший культ у Римі [7, с. 137].

Греки вірили, що кожне божество могло карати людину за злочини й образи, завдані ближньому, але переважно таку кару вважали справою Еріній (Евменід, богинь помсти), яких іноді тому і називали **Ἀραί** [1, с. 309–310].

Найчастіше заклинання використовували у приватному житті, проте нерідко також вимовляли їх і від імені державної особи, особливо проти порушників законів і угод. Ці обряди виконували за допомогою заклинань під особливе покровительство богів і таким чином отримували міцнішу і надійнішу санкцію. В Афінах, наприклад, здавна існували заклинання проти порушників загальних звичаєвих повинностей (наприклад, вказування дороги тому, хто заблукав, поховання померлого тощо). У Спарті існувало заклинання проти землевласників, які вимагали з ілотів (назва населення Спарти, що дослівно означає „бути полоненим”) більшу кількість продуктів, ніж передбачено законом, а також проти тих осіб, які б перешкоджали царям вести військо туди, куди їм було потрібно.

Підсумовуючи, варто зазначити, що античність і античну культуру неможливо уявити без релігії, різноманітних релігійних обрядів, вірувань, культів. Давньогрецька і римська релігії були в чомусь схожі, а в чомусь відмінні між собою. Основними в античній релігії були не міфи, а ритуали, обряди. Серед форм обрядовості виокремлювали молитви, жертвоприношення, звернення до оракулів за пророцтвами, урочисті процесії до храмів божеств, свята на честь богів, які супроводжувалися спортивними іграми, музичними змаганнями тощо. Антична релігія не була догматичною: не існувало священного писання – сакрального тексту, який би визнавали беззаперечною істиною. Ця релігійна система позначена раціоналізмом і навіть певною мірою прагматизмом: стосунки людей з богами на-

гадували взаємовигідний обмін благами. Молитви стародавніх греків і римлян – унікальні, вони мали характерні структурні особливості, слугували різноманітним призначенням, їх широко використовували як в особистих, так і в державних цілях.

Література

1. Античная мифология : Энциклопедия. – М. : Эксмо; Спб. : Мидгард, 2007. – 768 с.
2. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь [в 2-х тт.] / Под ред. С.И. Соболевского. – М. : Государственное изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. – 1905 с.
3. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – [изд. 2-е, стереотип]. – М. : Русский язык, 1986. – 960 с.
4. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading-lib.org/chapter.php/87005/31/Zelinskiii_-_Drevnegrecheskaya_religiya.html
5. Пылаев М. А. Феноменология молитвы : примитивная молитва / М.А. Пылаев // Вестник ПСТГУ I : Богословие. Философия. – 2008. – Вып. 2 (22). – С. 45–59.
6. Реальный словарь классических древностей по Любкеру. – С.-Петербург, 1885. – 1552 с.
7. Санчурский Н. В. Римские древности : [Учебное пособие] / Н. В. Санчурский. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 208 с.
8. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Алкивиад>
9. <http://www.sacred-texts.com>
10. <http://www.thelatinlibrary.com>

В статье сделана попытка охарактеризовать обряд молитвы, осуществляемый древними греками и римлянами, на основании сведений, взятых из источников об античных древностях и произведений греческих и римских авторов (Гомера, Сапфо, Овидия, Горация, Ливия). Определена структура античной молитвы, ее виды и назначения. Выделен ряд существительных и глагольных лексем на обозначение понятия „молитва”, „молиться” из древнегреческих и латинских словарей.

Ключевые слова: Древняя Греция, Древний Рим, античная религия, молитва, античный обряд, культурологическая лексика.

The attempt to describe the ritual of prayer, launching by ancient Greeks and Romans is made in the article, based on the facts from sources of ancient antiquity and on Greek and Roman authors' works (Homer, Sappho, Ovid, Horace, Livy). The structure of ancient prayer was determined, as also its kinds and purpose. The line of substantival and verbal lexemes with meaning of concept „prayer”, „to pray” was distinguished from the ancient Greek and Latin dictionaries.

Key words: Ancient Greece, Ancient Rome, ancient religion, prayer, ancient ritual, culturological vocabulary.